

них процесів на реформування пенсійної сфери. Окремим питанням, яке було досліджене – це рішення Європейського суду з прав людини та його значення для подолання прогалів і колізій в українському законодавстві. Натомість білоруські вчені розкрили питання впливу євроазійської інтеграції Білорусі на формування сучасної пенсійної системи.

Не залишилася без уваги і проблематика форми пенсійного законодавства. Так, автори наводять аналіз світового досвіду в цьому аспекті, а також історія кодифікації соціального законодавства починаючи з 1928 р. У дослідженні розкрито наукову дискусію щодо кодифікації соціального законодавства на рівні кандидатських і докторських дисертацій. Погоджуємося із підсумком наукового пошуку, що для України найбільш прийнятною є німецька модель кодифікації.

Монографічне дослідження виконане на високому науковому рівні, розв'язує низку історичних, теоретичних і практичних проблем, висновки містять наукову новизну, є комплексним і унікальним пошуком.

Т. І. БОНДАРУК,
кандидат юридичних наук.

РЕФОРМАЦІЯ І ПРАВО: ВИКЛИКИ, ВПЛИВИ, ЗНАЧЕННЯ (за історико-правовими методологічними семінарами)

У 2017 р. в Україні на державному рівні відзначалася 500-та річниця початку Реформації. Саме 31 жовтня 1517 р. німецький чернець Мартін Лютер прибав свої 95 тез до брами собору у Віттенберзі. Реформація як велетенський «антропологічний переворот», що розпочався з революційного оновлення найбільш глибоких і фундаментальних уявлень про сутність людини¹, призвела до суттєвих трансформацій в усіх сферах життя, зокрема й у праві.

Реформаційний процес відзначався багатофакторністю, різними часто опозиційними підходами, розтягненістю в часі, нерівномірністю тощо. Він має свою періодизацію, термінологію, проблемне коло, що не знайшло достатньої відображення в царині історико-правової науки. Це зумовлює необхідність як поглибленого змістовного, так і методологічного аналізу основних проблем сучасного реформаційного дискурсу. Власне з'ясуванню деяких з них було присвячено цикл методологічних семінарів «Реформація і право», проведених у відділі історико-правових досліджень протягом 2017 року.

Так, 20 квітня 2017 р. з доповіддю «Реформація церкви і реформація права» виступила завідувач кафедри теорії та історії держави і права Міжнародного гуманітарного університету (Одеса), доктор юридичних наук, професор *Н. М. Крестовська*. Доповідка проаналізувала правові та політичні складові частини вчення Мартіна Лютера та простежила їхній вплив на становлення модерної держави та сучасного права.

Відзначивши, що Мартін Лютер, як і його послідовники, небагато уваги приділяв власне правовим питанням, доповідач констатувала, що жоден

теологічний дискурс не мав настільки великого значення для історичної долі права та держави, як той, що розпочався з оприлюднення 95 тез.

Серед них тези про співвідношення свободи та обов'язку в його християнському розумінні (розуміння свободи як блага та можливості, зворотнім боком чого є відповідальність); про всесвященство, тобто можливість і право кожного християнина на спілкування з Богом і отримання благодаті від Нього ж без посередників у вигляді церкви та духовенства (попри нібито суто теологічний зміст цієї тези, вона мала значення і для права: теза «Кожен сам собі священик» трансформувалася у Джеремі Бентама на тезу «Кожен сам собі юрист», отже кожен має право захищати себе за допомогою закону); про необхідність світського права з властивим йому механізмом примусу: адже примус світської влади потрібен та необхідний для охорони миру, покарання гріха, захисту від зла; про перевагу світського права над канонічним, оскільки воно «набагато краще, майстерніше, справедливіше за духовне, в якому, окрім назви, немає нічого цінного», а у світському праві переважне значення має земське право і місцеві звичаї – перед імперським загальним правом.

Важливими, на думку професорки, є міркування М. Лютера щодо державної влади і вимог до неї та її носіїв. Так він висуває ідею розмежування світської та духовної влади. З погляду Лютера, християнський правитель має вважати себе слугою Божим, а не господарем народу. Державна влада – не привілей, а тягар, покладений на нього Богом. Політика, як і ремесло, вимагає умінь. Зокрема, правитель мусить знати реальну обстановку в країні, планувати свої дії і, погоджуючись із голосом розуму (і волею Бога), визначати, в яких випадках слід застосовувати заходи примусу або переконання. Правитель зобов'язаний пам'ятати про те, що його влада не безмежна.

На думку доповідачки, якщо говорити про безпосередній вплив ідей Лютера (а якщо ширше, то Реформації загалом) на розвиток держави і права, то варто виокремити такі його напрями: 1) вплив на правову і ще більше – на політичну теорію (ідеї народного суверенітету та договірної держави). Варто відмітити, що в цьому ж договірному руслі мислив і українсько-польський філософ Станіслав Оріховський; 2) вплив на теорію і практику прав людини та найважливіших прав людини – свободу світогляду; 3) піднесення світського права; 4) секуляризація держави (аргументована апологія державної влади з вуст Лютера значною мірою сприяла піднесенню авторитету європейських державців перед авторитетом Папи, що своєю чергою заклало підвалини для формування ідеї державного суверенітету та секулярної реформи.

Отже, Реформацію можна визнати другим, поряд із ренесансною філософією права, витком модерного права та держави, в чому й полягає всесвітнє значення Лютерових Віттенберзьких тез.

Керівник Центру порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, доцент, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права *О. В. Кресін* виступив з доповіддю «Вплив Реформації на розвиток правової думки: деякі міркування», в якій акцентував увагу на започаткованій Реформацією зміні концепції світського права.

Так, реформатори церкви, зокрема, Лютер, у своїх вченнях представили виправдання світського права, що ніколи не відповідатиме Божественному

(природному) праву, адже вони мають різну природу; і саме світське позитивне право є власне правом, земним інструментом служіння людському благу і справедливості. Фактично проголошувалася автономія людської індивідуальної й колективної волі у правовій сфері. До сфери світського права увійшов надзвичайно широкий масив правовідносин, що раніше регулювалися канонічним правом.

У лютерівській концепції «світського покликання» як професії державне управління перетворюється з напівсакрального феномену на сферу людської активності й волі, що залежить від розуму, психологічних якостей і професіоналізму. В ідеї служіння священика громаді її члени перетворюються з пастви на громадян, священик стає виборним і десакарлізованим наставником – надавачем духовних послуг, руйнується всесвітня ієрократична ідея і церква подається як інтегрована до суспільства структура. Послідовники Лютера як громадянське розглядали і соціально-політичне життя, а держави – як суверенні й рівні між собою макрोगромади, влада в яких є публічною, походить від народу і має бути спрямована на благо громадян.

Аугсбурзький мир 1555 р. до певної міри визнав релігійний і політичний плюралізм у Європі, позбавляв Священну Римську імперію та католицизм їх універсальності та сакральності, посилював теоретичні підвалини ідеї світської держави, конструював широку у важливу сферу, в якій визнавалася автономія людської волі. Міжнародне право починає розглядатися як соціальна та позитивно-правова сфера – сфера не лише вертикальної, а й горизонтальної взаємодії суб'єктивних прав соціальних спільнот.

Обговорення проблем Реформації продовжилося 11 травня 2017 року. Старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент *І. В. Музика* виступила з доповіддю «Юридична проблематика в науковій спадщині представників української Реформації (по двом її напрямам)»

Вона відзначила, що спеціальних юридичних праць у сучасному розумінні тоді українськими мислителями створено не було, оскільки юридична наука ще тільки зароджувалася, виокремлюючись з теології та філософії. Утім, відома низка праць чіткого юридичного спрямування, написаних представниками Реформації або носіями реформаторських ідей у Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій та в Україні козацьких часів.

Насамперед, це праця *Симона Будного* «Про світську владу» (1583), у якій він, дещо з поміркованішої позиції, критикував феодальний лад, засуджував несправедливі загарбницькі війни, обстоював принципи віротерпіння і свободи совісті та ратував за демократизацію й гуманізацію суспільних відносин. Значну популярність на той час серед українського населення здобули праці *Андрія Воляна (Воляна)* – політичного і громадського діяча Великому князівства Литовського, філософа, правознавця, одного з основоположників світського напрямку в суспільно-політичній думці «Про політичну або громадянську свободи» (1572), «Промова до сенату» (1572), «Про державу та її особисті якості» (1574), «Про щасливе життя, або найвище людське благо», «Про государя і його особисті чесноти» і ін. (всього відомо 28 трактатів), в яких втілена ідея, що держава – це союз людей, які мають на меті загальну користь його громадян з охорони їх життя і майна.

Важливе значення мали відомі праці *Івана Вишенського*, *Христофора Філалета*, *Станіслава Оріховського*. Братські школи виховали для української суспільної думки нову плеяду мислителів. *Йов Борецький* – автор «Аполлії апології», *Захарія Копистенський* – автор «Палінодії», «Книги про віру», «Книги про правдиву єдність», одними з перших почали осмислювати категорію етнічної свободи українства, шукати шляхи звільнення з-під польського гніту. Брати *Степан та Лаврентій Зизанії*, *Кирило Транквіліон-Ставровецький* виступали за природну рівність людей, відокремлення церкви від держави, свободу совісті тощо. Вагомий внесок у вітчизняну державно-правову думку зробили науковці й громадські діячі, об'єднані навколо Острозької академії. Її засновники – князь *Кирило Острозький*, *Герасим та Мелетій Смотрицькі*.

Старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук *О. О. Малишев* у доповіді «Гуманізм, Ренесанс, Реформація як процес» зазначив, що юридичне мислення прагне до формалізації оцінок історичних процесів. Натомість, за влучним висловом *Ж. Лакугюра* у XIV столітті можна спостерігати перших провісників Ренесансу, а в XVI столітті – останні відлуння Середньовіччя. Німецька Реформація, яку подекуди називають північним Ренесансом, водночас заперечувала цінності італійського Ренесансу, була свого роду реакцією на нього. Надто на українських землях Ренесанс, Реформація та Контрреформація переплелися дуже сильно, але потрібно прискіпливо досліджувати релігійний чинник, характеризуючи юриспруденцію та законодавство відповідної доби.

Доповідач привернув увагу до однієї з центральних постатей Ренесансу у Великому князівстві Литовському – іспанського юриста і поета-гуманіста *Петра Роїзія* – одного з упорядників Другого Литовського статуту, автора фундаментального трактату «Decisiones de rebus in Sacro Auditorio Lituano ex appellatione iudicatis». *П. Роїзія*, будучи переконаним католиком, тривалий час у Вільні перебував у підпорядкуванні головного вітчизняного поборника Реформації – *Радзівіла Чорного*. Належність до католицизму іншого видатного діяча тієї доби – *С. Оріховського* не заважала йому вести полеміку щодо неприпустимості целібату та боротися з рецепцією у Польщі римського права. *П. Роїзія* був прихильником римського права і з цього приводу між двома яскравими особистостями виникла ворожнеча і полеміка, яку *Т. Фіалковський* назвав поединком поезії *П. Роїзія* та прози *С. Оріховського*, а наслідки якої стали вагомою складовою і українського інтелектуального руху.

31 жовтня 2017 року з доповіддю «Основні причини та наслідки Реформації» виступила відомий фахівець з історії Реформації кандидат історичних наук *В. В. Крижанівська*.

Так, серед визначальних чинників, що мали вплив на весь реформаторський процес нею було акцентована увага на його інтелектуальних передумовах – зокрема на ренесансному гуманізмі, вченні *Яна Гуса*, реформаційних проектах папи *Р. Борджія*, *Джироламо Савонарола* і його соратників, *фра Доменіко* і *фра Сильвестро*. Причини Реформації мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

До перших можна віднести корупцію в церкві і в світській владі в країнах Західної Європи, які стали глобальними і переплелися (за гроші можна було купити все, навіть прощення найтяжчих гріхів); та розвиток капіталістичних

відносин, зокрема розвиток металообробної галузі (наприклад, у Німеччині, де існувало понад 100 копалень); третина ж усіх земель в Німеччині належала католицькій церкві, яка отримувала третину прибутків, що гальмувало розвиток виробничих відносин і не влаштовувало буржуазію. Важливим наслідком розвитку виробництва було книгодрукування, що робило знання доступнішим – так «Тези» М. Лютера облетіли Німеччину за 12 днів.

Суб'єктивний чинник початку Реформації пов'язаний насамперед з непересічною особистістю Мартина Лютера, який з дитинства вирішував дилему – Бог жорстокий чи добрий, згодом болісно переживав непорядки у Церкві. Як поборник очищення віри від спотворень і захисник римського папи від помилкових виконавців його наказів, розробив програму необхідних для католицької Церкви змін. Його 95 тез стали предметом широкої дискусії в усій країні, спричинили великий розкол в Церкві, хвилю релігійних конфліктів і воєн в Західній Європі, а Мартин Лютер був відлучений від Католицької Церкви рішенням Папи Римського.

Вихідними у програмі М. Лютера було названо тези про джерело релігійних істин, яким Лютер вважав Біблію, а не папські постанови, про виправдання вірою («справедний вірою жити буде»), а свобода християнина - жити у відповідності з тим, як ти молишся), які заклали підвалини протестантизму і в широкому розумінні перереформували світобачення тодішньої людини. Розвитку знала ідея гуманіста Еразма Роттердамського про те, що між народженням і смертю людина має свободу волі.

Подальший розвиток реформаційного процесу був пов'язаний зі становленням соціальної основи реформації – бюргерства і соціального експерименту Т. Мюнцера, який проповідував ідею абсолютної рівності.

Апогей Реформації як руху пов'язаний з Жаном Кальвіном. Базуючись на положеннях Старого Заповіту, він пропагував ідею Божественного передвизначення. На відміну від Лютера він вважав, що доля людини абсолютно визначена Богом, людина не може нічого змінити. Він заперечував свободу волі і свободу вибору й сповідував ідею: «живи бідно, але помирай багатим». У «Катехізисі», написаному Кальвіном, його вчення набуло популярності у швейцарських общинах. Основними його положеннями можна назвати такі: влада – інструмент боротьби зі злом у людині і тому має жорстко контролювати членів громад («людині не можна давати свободи»); заборона на всілякі розваги; доносительство; держава – це установа через яку Бог керує особистістю; право на супротив тиранії мають органи влади, церква і представницькі установи, і лише згодом можлива непокора і повалення тирана; доктрина морально-юридичної диктатури – насильно робити людям добро.

Наостанок доповідачка підкреслила, що Реформація як процес відзначалася множинністю пропозицій перебудови суспільства, різні вектори якого презентували Лютер і Кальвін, щодо яких можна застосувати біблійне порівняння Авеля і Каїна. Адже, якщо для Лютера насамперед «людина для Бога», то для «жєневського Папи» Кальвіна – «Бог над усім».

Підсумовуючи розмаїття думок, висловлених учасниками семінару, можна зазначити, що Реформація, як і гуманізм, була цивілізаційно детермінованим

процесом на теренах західного світу. Тотальність, на відміну від гуманізму як вузькоінтелектуального руху, започаткованих Реформацією процесів, зумовила зміни фактично всього західного світу – і, залучаючи/адаптуючи гуманістичні ідеї, мала визначальний вплив на його подальший суспільний, державний і правовий розвиток.

Попри те, що з Реформацією пов'язані й такі радикальні її прояви, як інквізиція, сакралізація монархів, диктатура суспільної (як державної, так і громадської) влади тощо, нові обґрунтовувані реформаторами світоглядні ідеї призвели до модернізації людини і середовища її життя.

Серед них ідея вільного вибору віри (віра перестала бути успадкованою); ідея праці як покликання; ідея особистої відповідальності перед Богом за своє спасіння, на противагу дореформаційній відповідальності за таке спасіння Церкви тощо. Спричинила Реформація й культурні процеси: як-то читання Біблії національними мовами, розвиток загальної освіти тощо.

Очевидно, все це мало значний вплив на право, насамперед як на культурний феномен. Лютерівська формула «свобода і відповідальність», яка поширилась і на стосунки людини з людиною, а не лише людини з Богом, вимагала свідомого встановлення меж свободи і умов відповідальності. Стимульована вірою необхідність дотримання біблійного закону на життєвому шляху людини, формувало сталу суспільну правосвідомість з уявленням про закон як цінність.

Що стосується православ'я, якої дотримувалася значна частина мешканців українських земель, то очевидно, що реформаційні процеси його не торкнулися, і через це не могли мати тут поширення, так само, як і серед тих, хто сповідував католицизм, насамперед через порівняно повільний розвиток міст і специфіку формування міщанського стану (бюргерства) як соціальної основи Реформації.

Постачальниками реформаційних і сприйнятих нею гуманістичних ідей виступили інтелектуали, які навчалися у європейських університетах, а також протестантські, аріанські та інші «еретичні» осередки, значну кількість яких фіксують дослідники на теренах Східної Європи й України.

Більш того, якщо говорити про вплив Реформації на право, то саме на теренах Речі Посполитої, до якої входили польські, литовські, білоруські та українські землі, було прийнято Литовський статут 1588 р. – визначну правову пам'ятку. Активна участь у його підготовці відомих правознавців, серед яких значна частина сповідувала реформаторські ідеї, забезпечила їх безпосередню присутність у цьому законодавчому акті². Беручи ж до уваги тривалу дію Статуту (до середини XIX ст.), ставлення до нього як до «свого» права, можна говорити щонайменше про залученість українського суспільства до європейського реформаційного процесу.

1. Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття). Чернівці: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. С. 26. 2. Бондарук Т. І. Другий Литовський статут у контексті 450-літнього ювілею // Нормотворення і систематизація в праві: до 1000-річчя Руської Правди і 450-річчя Другого (Волинського) статуту Великого князівства Литовського: матеріали XXXV Міжнародної історико-правової конференції 22–25 вересня 2016 р., м. Дубно / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), О. О. Малишев (відп. секр.), А. Ю. Іванова та ін. Київ; Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2016. С. 147–151.